

# Ontstaan van ons landschap

## ENKELE BELANGRIJKE ONTWIKKELINGEN IN DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN ONZE GEMEENTE (40.000 VOOR TOT 1000 NA CHRISTUS)

Op verzoek van de Historische Stichting 'De Cromme Leeck' heb ik op 6 februari 1997 een inleiding gehouden over de vroegste bewoningsgeschiedenis van onze gemeente. Men heeft mij gevraagd om een korte samenvatting van dat verhaal te maken ten behoeve van het eerste jaarboek van de vereniging. Aan deze wens wil ik graag voldoen.

### Eerste bewoningssporen in onze gemeente

Aangenomen mag worden dat rondtrekkende jagers (de Neanderthalers) ons gebied reeds ver voor de jaartelling bezocht hebben. Echter daarvan is tot op heden niets teruggevonden. Slechts op enkele plaatsen langs de kust (o.a. bij het graven van de Velsertunnel) zijn heel incidentele bodemvondsten bekend uit een periode van zo'n 40.000 jaar voor Christus. Dat er zo weinig gevonden wordt is ook niet zo vreemd als we realiseren dat het land en ook de zeespiegel toen zo'n 50 meter onder het huidige niveau lagen.

Aan de hand van recentere bodemvondsten zien we binnen onze regio pas bewoning ontstaan rond 3500 jaar v. Chr. in Zandwerven. Vanuit Kennemerland hebben zich hier op de oude duinen (dus een oude kustlijn) wat bewoners gevestigd. Door prof. Van Giffen is hiernaar uitgebreid onderzoek gedaan.

Elders in Westfriesland treffen we met name bewoning aan in het oostelijk deel in de periode van 1700 tot 700 v. Chr. Het gaat hier om grafheuvels (o.a. in Zwaagdijk) en bewoning uit de Bronstijdperiode in Hoogkarspel en Bovenkarspel en recentelijk in Sijbekarspel. Ook hiernaar is uitgebreid onderzoek gedaan door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.

In het midden van deze periode treffen we ook de eerste bewoners aan in Nibbixwoud en Wognum. Dus ongeveer in 1350 v. Chr. De mooiste vondsten komen uit Nibbixwoud (tussen Wijzend en Wikkouw) waar een prachtige vuistbijl, een vuurstenen scrabber, en enkele vuurstenen pijlpunten zijn gevonden (zie foto rechtsboven). Ook in Wognum worden er uit deze periode wat fragmenten van huttenklei aangetroffen en aardewerkscherven. De bewoning binnen onze gemeente - maar ook in de rest van Westfriesland heeft overigens niet lang geduurd. Rond 700 v. Chr. moest men het gebied weer prijsgeven en werd het onleefbaar en onbewoonbaar, door verdere stijging van het water en aanzienlijke veenvorming.

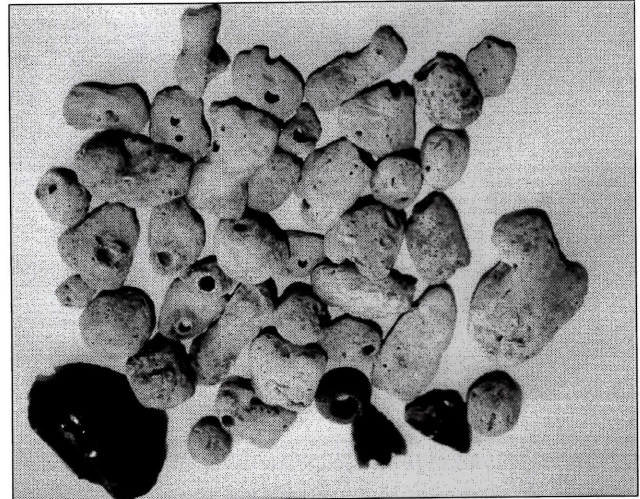


Foto 1998. Links onder een vuistbijl, in het midden kralen en bijna rechts twee pijlpunten, waarboven een scrabber.

### Klimaatsschommelingen

Sedert de laatste IJstijd (40.000 jaar v. Chr.), waarbij door de gletsjers aanzienlijke hoeveelheden keileem en Scandinavisch gesteente in onze richting werden geschoven (het eiland Wieringen, de kliffen van Gaasterland, de eilanden Schokland en Urk), is er met het klimaat nogal wat gebeurd. Door stijging van de gemiddelde temperatuur smolten de ijskappen gedeeltelijk weg, waardoor enorme hoeveelheden water vrij kwamen en nog steeds vrijkomen. Dit leidt tot verhoging van het zeespiegelniveau: en wel met ruim 50 meter tot op heden. Van het bestaan van Noordzee of IJsselmeer was toen dus nog geen sprake.

In de periode van 40.000 tot 10.000 v. Chr. stijgt het zeeniveau zo'n 25 meter (prof. Zagwijn). Voor ons is daarbij de periode van 15.000 tot 8000 v. Chr. van groot belang. In deze periode vult het gebied tussen Engeland en Nederland zich met water en ontstaat de Noordzee. Ook zoekt de Noordzee uiteindelijk een verbinding met de Atlantische Oceaan via het Nauw van Calais, waarbij grote hoeveelheden zand en slib vrijkomen die zich ook gedeeltelijk in ons gebied afzetten. Met de sedimenten die de grote rivieren afzetten rijst het niveau van het land mee met het water. Het is juist in deze periode dat de lopen van verschillende rivieren aanzienlijk veranderen. Er zijn bronnen die er zelfs van uitgaan dat in deze periode de IJssel en de Vecht hun loop nog door Nibbixwoud en Wognum vonden en ergens bij Wadway elkaar ontmoetten (ir. T. Edelman).

Vanaf 8000 v. Chr. (aanvang van het Holoceen) zien we wederom een stijging van temperatuur ontstaan, die zo'n 1000 jaar aanhoudt. In deze periode stijgt het zeeniveau met gemiddeld 1 cm per jaar, ofwel met 10 meter in de gehele periode. In deze tijd wordt er een aanzienlijke zandlaag op ons gebied neergelegd. Dit is de laag waar wij vandaag veelal onze huizen op funderen.

In de periode van 7000 tot 4500 v. Chr. neemt de temperatuurstijging wat af, en stijgt het zeeniveau met een 0,5 cm per jaar, ofwel 12 meter in de gehele periode. Door opslibbing en veenvorming stijgt het land mee.

Het jaar 4000 wordt wel aangeduid als de aanvang van het Neolithicum. Een nieuwe periode waarin qua bewoning belangrijke ontwikkelingen zijn te signaleren. Vanaf die tijd ongeveer komt onder invloed van oosterse ontwikkelingen het nomadenbestaan tot stand en begint men wat vastere bewoningsvormen te ontwikkelen. Dit kon gebeuren omdat er vormen van landbouw ontstonden en de veehouderij een wat meer lokale basis kreeg. In deze periode zien we de eerste echte bewoners in ons gebied, die daar langdurig verblijven (Zandwerven).

### Het gat van Bergen

Het gat van Bergen heeft grote gevolgen gehad voor Westfriesland zoals dat er thans uitziet.

Rond 2000 v. Chr. brak de zee bij Bergen door de duinen heen, en overstromde een groot gedeelte van het daarachter liggende gebied. Door de inwerking van eb en vloed ontstonden daarbij grote geulen en stroombeddingen, met weer allerlei vertakkingen, zoals we nu nog in het Waddengebied aantreffen. De huidige dorpen liggen veelal in het hart van deze geulen en beddingen. Dit laat zich als volgt verklaren.

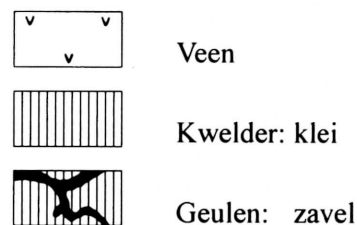
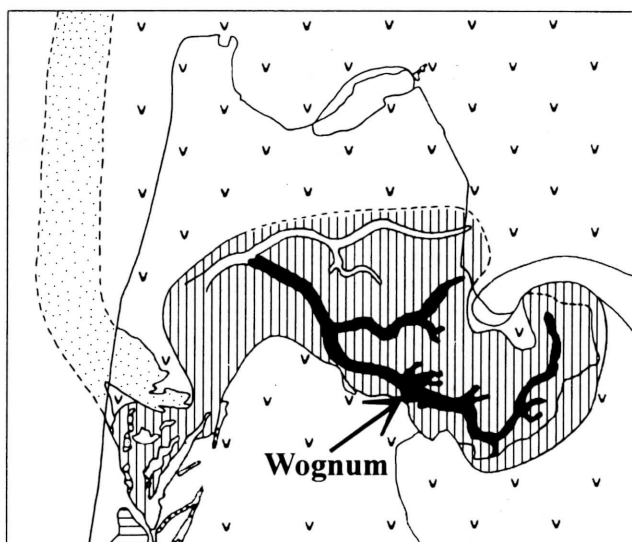
De stroomgeul liep van Bergen, langs de bovenkant van Heerhugowaard via Hensbroek, Obdam, Opmeer naar Wognum, en via Zwaag en Blokker naar Venhuizen en Schellinkhout. Deze stroom had bovendien een veelheid van vertakkingen. Bij vloed liep de stroomgeul vol zout water, met daarin klei- en zanddelen. Ook het omliggende land overstromde daarbij. Bij dood tij werden de lichte kleidelen tot ver buiten de stroomgeul afgezet, terwijl de zwaardere zanddelen zich afzetten op de bodem van de stroomgeul. Dit proces heeft zich zo'n 600 à 700 jaar voortgezet, met als gevolg dat er zich een steeds dikkere afzetting slaag vormde.

Uiteindelijk stopte dit proces geleidelijk doordat zich voor de kust van Bergen een nieuwe duinenrij vormde, waardoor de stroomgeul tenslotte volledig werd afgesloten van de zee, droogviel, en verlandde.

Toen het gebied weer drooggevallen was, volgde een aanzienlijke inklinking van de natte kleigebieden en een beperkte inklinking van de zanderige stroomgeul. Hierdoor ontstond uiteindelijk een situatie waarin de vroegere stroomgeul zo'n 1.50 meter boven de ingeklonken aangrenzende kleigebieden kwam te liggen. Het hoogste punt derhalve binnen het gebied.

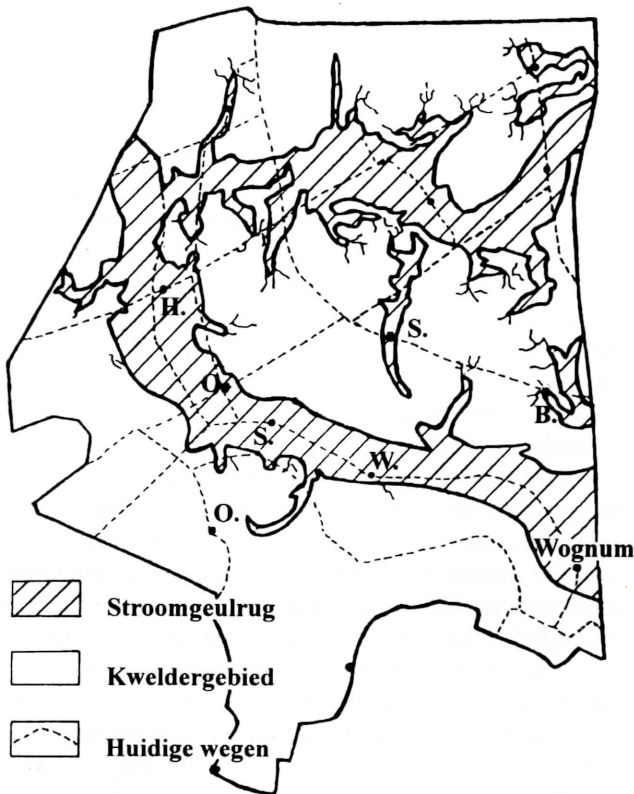
Op grond hiervan is het dus goed verklaarbaar dat de oudste inwoners van onze gemeente (v. Chr.) zich vestigden langs de brede stroomgeul die hier liep (dus zo'n 100 meter ter weerszijde van de huidige bewoningsassen).

In de periode na Chr. zocht men uiteraard het hoogste punt op in de omgeving (de vestigingsplaats van de huidige dorpen). Voor archeologisch onderzoek naar deze twee bewonersgroepen is dit dus een belangrijk gegeven voor het lokaliseren van mogelijke vindplaatsen.



Het kwelder gebied met de twee geulstromen.

Kaart van het Westfriesse landschap ca. 1200 v. Chr.



Kaart met stroomgeulruggen en kwelderranden. Goed is te zien dat de dorpen Hoogwoud, Opmeer, Spanbroek, Wadway en Wognum op de kreekrug liggen.

Als gevolg van de verstoorde waterhuishouding van het gebied ontstond er een zompig veenmoeras, met aanzienlijke veenvorming en onregelmatige begroeiing met voornamelijk waterminnende struiken en bomen. Het gebied raakte daardoor onbewoonbaar en de bewoners zijn rond 700 voor Christus naar andere gebieden vertrokken. Dit beeld blijft gedurende een periode van 900 tot 1000 jaar voortduren. Nibbixwoud, Wognum en Zwaagdijk zijn onbewoonbaar en er zet zich een dikke laag veen af van wel 2 tot 4 meter boven het huidige maaiveld. In deze periode ontstaan een aantal belangrijke veenstromen die uiteindelijk weer voor een natuurlijke ontwatering van het gebied zorgen (zoals de Kromme Leek). Slechts langs de Noordzeekust en in de omgeving van Medemblik (beperkt) blijft wat bewoning bestaan. (Bron: Rijks Geologische Dienst)

### De ontginning van het veengebied

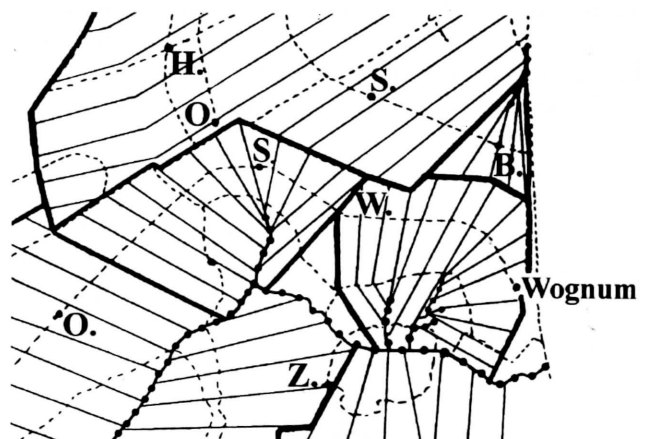
Onder druk van de bevolkingsgroei in Kennemerland en Friesland verschijnen er in ons gebied weer inwoners vanaf 650 jaar na Chr. Er zijn daarbij meerdere ontginningsrichtingen ontstaan, vanuit het oosten en vanuit Kennemerland. Dit beeld wordt bevestigd door de verschillende plaatsnamen die zijn

ontstaan (Dr. G. Karsten / J. Pannekeet). Anders zijn plaatsnamen als Westwoud (gelegen in het oosten) en Oostwoud (gelegen in het westen) niet te verklaren. Op basis van de uitgang 'um', wat afgeleid is van heim of heem, mag ervan uitgegaan worden dat Wognum tot de vroegste ontginningsgebieden heeft behoord (vanaf 650/700), terwijl Nieuwe Bokswoude duidelijk na de ontginning van Oude Bokswoude (het latere Hauwert) komt. Dus rond het jaar 1000 na Chr.

Daarbij heeft het woord 'box' vermoedelijk geen enkele relatie met het woord buxus of beuk zoals nog veelal gedacht wordt, maar met het begrip van een blok of afgebakend gebied in het kader van de veenontginning (A. Bouwens). Evenzeer is het onjuist om bij het begrip 'woud' te denken aan uitgestrekte bosgebieden. Op grond van groeiomstandigheden, klimaat, waterhuishouding en ondergrond (veen) moet men denken aan niet al te hoog opgaand hout (wilg, els en moerasberk) die groepsgewijs in het landschap voorkomen (prof. Edelman).

Een groepje mensen van naar schatting zo'n 30 tot 50 personen vestigde zich dus in het nieuw te ontginnen gebied (kern Wognum en Nibbixwoud), bouwde daar wat primitieve onderkomens, en begon de omgeving geschikt te maken voor wat landbouw en veeleelt.

De nieuwe bewoners groeven ontwateringsgreppels door het veen vanaf het hoogste punt naar de natuurlijke afwateringsstroom 'de Kromme Leek' en zijn vertakkingen. Hierdoor zien we in de kern Wognum een waaierverkaveling ontstaan en in Nibbixwoud een strokenverkaveling. Deze greppels en sloten



- Huidige dijken, wegen en sloten
- ..... Voormalige veenstroompjes
- Verkavelingspatroon
- Grenzen van de verkaveling

Waaierverkaveling in de omgeving van Wognum

moesten jaarlijks op diepte gehouden worden om het bovenste veendek te kunnen ontwateren en geschikt te maken voor wat landbouw en veeteelt. Echter door het onttrekken van water aan het veen werd daar zuurstof voor in de plaats gebracht, hetgeen leidde tot verbranding/oxidatie van het veenpakket waardoor de dikte jaarlijks met zo'n 1 à 2 cm zou afnemen.

Daarbij nam de bevolkingsgroep gestaag toe en groeide er geleidelijk een kleine nederzetting. Zo rond het jaar 1000 was de groep al dusdanig groot dat in Wognum de eerste resultaten zichtbaar werden van de kerstening die vanuit Engeland op gang gekomen was, en ontstond hier de eerste houten kapel. Daarbij werden financiële bijdragen gegeven aan het 'bisdom' dat op het moment van de oudste financiële verantwoordingen nog in Echternach (Luxemburg) was gelegen (archief Echternach rond het jaar 1000).

Het dalen van het veenpakket had uiteindelijk grote gevolgen. Na een paar honderd jaar was het veenpakket al aanzienlijk geslonken, zodat onze hoge ligging ten opzichte van het zeeniveau steeds meer afnam, waardoor de afwatering moeizamer werd. De invloed van de zee werd steeds groter, overstromingen met grote regelmaat. Het werd noodzakelijk om terpen aan te leggen om in het natte seizoen de voeten droog te houden.

Door de monniken in de Abdij van Egmond werden de eerste goede kleinschalige ervaringen opgedaan met het bouwen van dijken. Dit systeem kreeg al snel navolging. Allereerst werden de terpen door dijkjes met elkaar verbonden, en langzamerhand ontstond een aaneensluitend stelsel van dijkjes dat

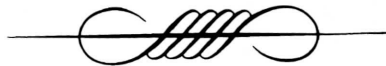
uiteindelijk uitgroeide tot de Westfriesse Omringdijk met een lengte van 125 km.

Niettemin bleef de verlaging van het veenpakket doorgaan en zo rond 1550 werden de problemen zeer aanzienlijk doordat de oude kreekkruggen niet meer in het veen lagen (afvoerprobleem voor water), het gebied onder zeeniveau kwam te liggen (dijken hoger) en het lozen van water op Noordzee en Zuiderzee niet meer mogelijk was. In deze periode moesten de windwatermolens uitgevonden worden om de problemen op te lossen. Was dit niet gebeurd dan had men alsnog Westfriesland weer prijs moeten geven aan de zee.

Op slechts enkele plaatsen binnen de gemeente Wognum zijn nog restanten te vinden van dat 4 m. dikke veenpakket (Leekerveer e.o.) en hier en daar is nog herkenbaar dat men in de laatste periode van het veenpakket pogingen heeft gedaan om de vruchtbare kleilaag van onder het veenpakket naar boven te baggeren om daarmee het veen te bemesten. Deze baggergaten (daliegaten genoemd) zijn op verschillende plaatsen in het landschap nog te herkennen (o.a. langs de A.C. de Graafweg) want de gaten werden tenslotte weer dichtgegooid met veen, dat uiteraard weer is gaan inklinken en oxideren. De ronde gaten (doorsnede zo'n 8 meter, 10 tot 20 cm beneden het huidige maaiveld) vormen in de winter ronde plassen water, al dan niet met ijs bedekt. <<

#### Bronnen:

De drie kaartjes zijn overgenomen uit:  
'Landschapskundig rapport van het gebied ten zuiden van Wognum', Landview, Hoogwoud, 1987.



## Oud

*M'n zeuntje vroeg me lesten  
wat of `n kôlekit was.  
Ik zee: "Wai hadde vroeger  
gien ôlie en gien gas.  
Toe stookte wai met kôle  
die ware zwart als roet,  
ze lage den in `t kôlehok  
of in `t hoekie van de boet  
Je skepte `n kit vol kôle  
bedat tot an de rand  
en met die stienkoâl hield je  
de kachel in de brand."*

*Een kit, `n petrôliesteltje  
`t was vroeger zo vertrouwd,  
nou moet je zuks beskroive  
moin mens, wat wor ik oud ...*



I. B.-S.